

Pospíšil, Ivo

Úvod

In: Pospíšil, Ivo. *Genologie a proměny literatury*. Vyd. 1. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 1998, pp. 6-12

ISBN 8021018720

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122944>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

Na konci tisíciletí je takřka všechno na pomezí, křižovatce, před koncem anebo novým začátkem. Věda o literatuře se ve svém dosavadním vývoji ocitla na křižovatce nejednou. Křižovatka je ostatně výrazem vývoje a jeho směru, je to běžná součást jakéhokoli pohyblivého se předmětu nebo jevu. Zpochybnit lze sám pojem literární vědy, který k nám pronikl z oblasti přísné německé systematiky a přes odpor Francouzů a zejména Angličanů zdomácněl v podstatě celosvětově, i když s výhradami („literary science“ je pojem stále výjimečný, spíše „literary criticism“ ve smyslu celého rozpětí nauky o literatuře, nebo akademičtější a staromódnější „literary scholarship“).

Idylický obraz vyvíjející se literárněvědné metodologie, onen obraz, který jsme zdělili po francouzském klasicismu a posílili Hegelovou dialektikou, někdy i Marxovou představou výrobních sil a výrobních vztahů a darwinovským evolucionismem, totiž, že vše se spirálově vyvíjí k větší dokonalosti, tento obraz se zdá být na povrchu potvrzován i vývojem literární vědy 20. století: filologické, psychologické (intuitivistické, psychoanalytické) a sociologické (sociokulturní, kulturně historické) metody byly vystřídány metodami imanentními (New Criticism, ruský formalismus, strukturalismus český, francouzský, americký) a ty zase jevy poststrukturalistickými (hermeneutika, dekonstruktivismus, pak zase tzv. literárněvědný konstruktivismus).

Ale pod povrchem probíhá poněkud jiný vývoj a vlastně vždy probíhal. V něm není vše uspořádané a vše vzorově oddělené: odříznutí osobnosti od literární vědy se totiž příliš nevyplatilo: při bližším pohledu se ukázalo, že archaický psychologismus není ani po náporu imanentních metod zcela bez života, že se s novými proudy často v díle jednoho autora spojuje, že existují a byly prokázány souvislosti strukturalismu a duchovně, fenomenologie, hermeneutiky, že ani dekonstrukce není jen negací starých iluzí, ale také vytvářením nových. Kromě metodologického vývoje povrchového a podstatně jiného vnitřního, v němž se vše prolíná a prostupuje, v němž ožívají jakoby dávno zašlá rezidua (a to je pohyb obecně dějinný), existuje pohyb do stran dokládající snahu o únik ze sterilního prostředí, do něhož vstupují estetika, filozofie, sociologie, psychologie či politologie a další vědy nadané stimulační silou a metodologickou průrazností až agresivitou. Je to však cesta, která k ní může

znovu vést, nebo spíše cesta, která — aby se vyhnula zmíněným úskalím — vytváří nová, ubírajíc se k jiným disciplínám.

Zatímco teorie literárních žánrů se od časů Brunetièrova evolučního pozitivismu posunula k sociologii, psychologii, strukturalismu a fenomenologii, komparatistika, např. v pojetí tzv. Ďurišinoва týmu, míří až k etnologii a politické geografii otvírajíc, tak literární vědě nové, ale nikoli pohodlnější krajiny a rušíc sama sebe jako autonomní disciplínu vědy o literatuře.

Tradiční konglomerát kritiky, historie a teorie je tak doplňován o genologii a komparatistiku, které se z tematických a metodologických bloků přesunuly do role mezních disciplín na pokraji historie a teorie. Mnohem důležitější je však jejich vzájemný vztah. Zatímco v minulosti bylo zřejmé, že existuje rozdíl — vyžadovaný deklarativně, ale také lexikálně stylisticky a žánrově — mezi kritikou a teoretickohistorickým komplexem, dnes již to jasné zdaleka není: literární kritika vystoupila z příšeří recenzí a v podobě esejistických traktátů se objevila jako faktor, který takto bočně proniká do sféry teorie. Akademická literární věda na to reaguje buď konformně, přizpůsobivě, nebo uzavřením do svých kruhů a soustředěním na materiálové a historické otázky. Míšení, prolínání a prostupování s sebou paradoxně nese nový stupeň izolacionismu — ale tento proces je vidět i v jiných oblastech — politiku nevyjímaje. Tradiční metody, které směřovaly k co největší abstrakci, se po dekonstruktivistickém ataku ještě nevzpamatovaly. Reaguje se na to různě: buď zdůrazněním analýzy, minuciózních rozborů a tvůrčí subjektivity, novým vcitováním, či naopak ještě silnější touhou po zobecnění (konceptce světové literatury jako zobecnění světového literárního procesu). Je to především problém komunikace; akademická literární věda ztrácí schopnost působit na širší okruh vnímatelů, a proto jim nově instalovanými tykadly vybíhá vstříc: tak to dělal i český strukturalismus s pojetím strukturně funkčního synchronního celku nebo vulgární sociologismus ilustrující literaturou politické teze. Literární věda bojovala a bojuje o přežití, hledá si nové, pevnější místo v systému věd a obecně v kulturní komunikaci.

Nemůžeme se v tomto smyslu vyhnout otázce, kdo vlastně literární vědu dnes potřebuje, když pomíneme skupinovitost dnešní literární kritiky, zastoupené často stále stejnými jmény sugerujícími tak kvantitou kritickou kvalitu a autoritu. V situaci celkové rozkolísanosti a nejistoty, v době snižujícího se významu ideologických kodifikací význam literární vědy nutně klesá, stejně jako význam objektu jejího zkoumání — literatury. Nutno tedy přiznat, že přes všechny deklarace o neautoritativnosti a nenormativnosti či protinormativnosti, antipurismu atd. lingvistiky a literární vědy, je normotvorba a funkce zprostředkujícího článku mezi autorem a čtenářem a vytváření či modelování literární nebo kulturní atmosféry a uměleckého vkusu a tlaku, který se tak na konzumenta vyvíjí, jejich podstatnou součástí, ne-li jejich podstatou a posláním.

Literární věda se v takové situaci stává buď hrouvou sebereflexí, vnitřní potřebou, nebo zaměstnáním. Zde má přece jen pevnější kontury dané již tím, že je vyučovacím předmětem. Tu se projevuje buď v podobě encyklopedicky pozitivistické, anebo analytické a interpretační: uzavírá se do své sféry, která má určité niterné hodnoty, rozšiřuje faktografii, nastavuje různé výkladové hrany, hraje si s textem a jeho koncepčním zrcadlením. Mimo okruh vědeckých či literárních periodik a mimo dosah univerzit je to již problematičtější; proto tak často slyšíme, že si řada badatelů stěžuje na vlastní krizi: říkají tomu různě, například krize metodologie. Zde už ani neplatí dekonstruktivistický sarkasmus o literárním vědci, od něhož společnost požaduje výklad smyslu literárního díla a on jej pro radost společnosti a na její objednávku udělá a vyloží smysl artefaktu, i když předem ví, že žádný smysl nemá. Ono vyložení artefaktu a jeho smyslu již takřka nikdo nechce; promíšení akademické vědy a esejistické, teoretizující kritiky způsobilo, že se výrazně oslabil komunikační pohyb literární vědy jako celku směrem k literárnímu pohybu. Iluzorní úhlednost evolučního schématu upadla do svého protikladu: do rezignace na hledání obecných vývojových zákonitostí předmětu.

Rozptýlení, disperze strukturně oborová a metodologická se pak promítila do disperze institucionální. Literární vědci dnes již netvoří jedno, byť vzájemně polemizující společenství, ale — opět zdánlivě paradoxně — ve světě integrací, unií a aliancí — izolované entity uzavřené, svinuté do sebe podle různých principů. Dříve se literární vědci sdružovali podle metodologické orientace a nelítostně spolu soupeřili: známe to například ze sporů uvnitř Pražského lingvistického kroužku. Obdobou v dnešní literární vědě je „vedení diskurzu“. Literární věda se rozpadá na „diskurzni skupiny“, které přímo — běžný lidský kontakt ponecháme stranou — komunikovat nemohou, neboť se nacházejí na jiných diskurzních úrovních. **Toto mínění je podstatným znakem dnešní literární vědy a obávám se, že nejen jí.** Do této nekomunikativní nebo jen málo komunikativní pouště zaplněné hlasy volajících „diskurzních skupin“ zasahují další principy, které jako míč do hry vracejí živé, plnokrevné a praktické zásady regionalismu a kulturních entit. Utvářejí se například bloky skandinávské literární vědy, blok polsko-ukrajinsko-běloruský, ale také balkánský s inklinací k Rakousku a Itálii, blok nově reflektující pojem „Mitteleuropa“, tedy česko-polsko-německo-rakousko-maďarsko-slovensko-slovinský aj. Zvláštní místo zde mají tematická seskupení, která měla a mají i mimo-vědecký, širě kulturní a kulturně politický význam.

Tendence směřující k omezení nebo likvidaci vlivu tradiční literární vědy zkoumající zákonitosti literárního systému, literární evoluci, společenské funkce literatury, její estetiku, poetiku a žánrovou systematiku je nutno nahradit pozvolnou vnitřní reformou, přehodnocením dosavadních pojmů a uzávných spojení skrze nové přečtení literatury a nové zhodnocení konkrétního

literárního materiálu. Z rozsáhlého komplexu literární vědy lze uvést dva neuralgické body: dosavadní vžitý model literární evoluce a žánrovou systematiku.

Dosavadní, školský model vývoje literatury je založen na tzv. směrovosti neboli na střídání literárních směrů, proudů, škol a tendencí. Je to model, na jehož konkrétní podobě se literární vědci dosud plně neshodli: v české terminologii není zcela zřejmý rozdíl mezi pojmy „směr“ a „proud“ (rus. „napravlenije“ a „tečenije“, angl. „stream“ a „current“ apod.); někteří se domnívají, že proud označuje hnutí ve více druzích umění, jiní rozlišují podle subjektivity (J. Hrabák), tj. směr je tvůrcem subjektivně pocíťován (polemika klasicistů s romantiky, manifesty apod.), zatímco do proudu tvůrce objektivně patří až z delší časové perspektivy (renesance, baroko). „Směrovost“ literatury aplikovaná na konkrétní umělce a jejich tvorbu provedla členění literatury, ale spíše tak, že vyšla z několika atributů, pod něž subsumovala celé textové bloky. Nahradila tak vnitřní pohyb literatury, niterné pnutí artefaktů vnějškovou generalizací a poněkud mechanickým napojením na viditelný společenský pohyb. Pod nánosem „směrovosti“ mizejí pak individuální vlastnosti literárního díla, stejně jako se v řečišti s dominujícím hlavním proudem ztrácejí malé pramínky, které však časem vyrostou ve veletoky; mainstream zcela zakrývá ponorné řeky významů, z nichž každý může — podle M. Bachtina — prožít v budoucnosti svůj svátek vzkříšení. Obraz literatury se zavedením takto aplikované směrovosti zjednodušil, což je výhodné pro školskou praxi, ale současně zploštil a do značné míry podvázal snahu o individuální vidění artefaktu a vytváření nových, často nečekaných spojení, mostů a tunelů budujících alternativní struktury literárního vývoje.

Již na počátku nové literatury, tj. v 17. a 18. století, lze pozorovat jevy, které představují vleklý literárněvědný rébus: baroko, rokoko, manýrismus, klasicismus — jinak se projevují ve výtvarném umění, jinak v architektuře, jinak v hudbě nebo krásné literatuře, jinak ve Francii, Anglii, Německu, v Polsku, Českých zemích, na Ukrajině nebo v Rusku či Itálii. Právě koncepce „směrovosti“ ukazuje v literární vědě jako největší problém zející propast mezi vysokou teorií a konkrétním materiálovým výzkumem: prvnímu chybí permanentní korekce materiálem, druhému generalizující potence. Spíše než stavět proti sobě staticky teorii a historii nebo kritiku je na místě povzbudit rychlejší přelévání mezi stimulující silou teoretické koncepce a korigující schopností konkrétně historického výzkumu, zintenzivnit síť jejich vzájemných zpětných vazeb.

Pokusy o zásadní reformu žánrové systematiky (G. Pospělov, W. Ruttkowski, P. Hernadi, A. Fowler aj.) se také nesetkaly s pochopením; stále přetrvává „nastavovaná kaše“ aristotelovské systematiky, která čas od času znovu probouzí zájem moderní literární vědy. Aristotelovské rody se zaplňují nově vzni-

kajícími a různě se vyvíjejícími útvary, které se subsumují pod rodové „nálepky“ (labels) s využitím klasicistického dělení podle organizace textu na poezii, prózu a drama. Je to proces, který musí skončit — pokud již nepozorovaně neskončil — stále odkládaným kolapsem žánrové systematiky. Je nezbytné hledat a pozvolna nacházet a uplatňovat nový klíč.

Předpokladem pro nové hledání literární vědy je existence materiálové plochy, která by poskytovala dostatek kreativních impulsů, ale byla již současně zabudována v literárněvědné tradici. Slavistika, přesněji filologická slavistika, která se zdála být pro mnohé spíše obrozenou fosilií, neboť její radikální kritici si neuvědomili rozdíl mezi ní a panslavismem, je nebo by mohla být pro naši oblast oním pružným, dynamickým celkem, kompaktní entitou danou předmětem svých úvah a od nich se vinoucí transcendencí. Literárněvědná slavistika je ovšem součástí literární vědy, ale připomeňme si, kolik metodologických podnětů klíčových pro literární vědu jako celek vycházelo z tematických podloží slovanských literatur, jejichž materiál tyto podněty evokoval a někdy i provokoval (Roman Jakobson, René Wellek, Frank Wollman). V případě střední a východní Evropy je to také výhodná komunikační plocha, neboť Evropa a svět chtějí od tohoto kulturně politického prostoru především informaci o něm samém, která by měla i obecnější výpovědní hodnotu. Komplex filologické, úžeji literárněvědné slavistiky, může také být výhodným „prodejním artiklem“ a materiálovým východiskem z hermetické uzavřenosti domácího okruhu, neboť právě v ní je nejvíce rozpracován komparatistický model, který lze vztáhnout na celou literární vědu: otevřenost či alespoň pootevřenost je lékem nejen na nemoci duše, ale i na nemoci vědy.

Na jedné straně tedy relativní uzavřenost, svinutí do sebe, na druhé straně však zase nebezpečí nemírné extenzivnosti, jak se někteří obávají — to ovšem klade nové otázky. Jednu — vnější či vnějškovou — jsme už položili. Vnější tlak pragmatické společnosti směřuje v podstatě k tomu, aby rozpětí filologie obecně a literární vědy zvláště smrštil na služební, servisní okruh na úrovni praktické jazykové výuky a minima kulturně politických reálií pro potřeby formujících se ekonomických a mocenských elit. Na to lze reagovat různě a jedním ze vstřícných kroků může být i vymezení tohoto servisu při zachování metodologické a vědecké integrity a identity oboru a všech jeho funkcí, ale nikoli v podobě jazykových škol a překladatelských či tlumočnických center, ale spíše v rovině hloubkových a kontextových expertíz: kupodivu na to společenské elity myslí zatím nejméně, spoléhajíce se spíše na rutinní masmediální monitoring, který je nutně povrchní a jehož údaje není člověk nepoučený hloubkově, diachronně a komparativně schopen správně a všestranně vyhodnotit. Nabízela by se tedy vstřícná plocha, která by umožnila využít části vědecké kapacity bezprostředně užitelně. Současně si je však třeba uvědomit, že tento expertní okruh bude životný jen potud, pokud bude permanent-

ně spojen s vyvřející se vědeckou bází oboru, jenž si uchová metodologickou integritu. Jsou vědní obory, které dnes mají konjunkturální ráz, je po nich společenská poptávka a jejich význam takřka geometrickou řadou roste: sociologie, politologie, psychologie, méně filozofie a religionistika. Agresivní metodologický aparát těchto oborů vstupuje často do literární vědy přímo „na vyžádání“ — to se dělo v minulosti nejednou. Problematické však je, když využívání těchto metod naruší kompaktnost literárněvědné metodologie, která by měla primárně zkoumat „literárnost“ jako specifickou vlastnost literatury. Nutnost úzké metodologické spolupráce se sociálními vědami je v literární vědě všeobecně pocífována. Literární věda je však především samostatná vědní disciplína, která má niterné vztahy k jiným oborům, nejsilnější pak k jiným duchovědám. Na rozdíl od exaktních věd — matematiky a logiky — pohybujících se v rovině vysoké abstrakce — a přírodních věd zkoumajících mimo jiné fyzikální, chemický a biologický pohyb — je literární věda křehkou supermetavědou reflektující jazykový a literární pohyb, jenž zároveň reflektuje všechny pohyby předcházející. Odtud také často vyplývá její „nepřesnost“, „nevědeckost“, obtížná uchopitelnost a naopak nebezpečná bezmocnost před využitím nebo zneužitím na úrovni publicistiky a masmediální komunikace. Vnitřní křehkost a metodologická bezbrannost nesrovnatelná s přírodními vědami, ale i se zmíněnými sociálními vědami, představuje úskalí, neboť literární věda bude sama sobě, ale především jiným vědám, prospěšná, a tedy společensky funkční jen tehdy, bude-li sama sebou, bude-li samostatnou vědou s vlastní dynamikou, proměnlivostí, flexibilitou, ale také s vnitřní metodologickou konsistentností a kompaktností. V obnově této integrity na jiné úrovni v procesu obtížného hledání spočívá naděje do budoucna.

Přítomný svazek je tvář v tvář těmto pohybům labutí písní období, v němž se kultivovalo spíše vnitřní ustrojení literatury a hledaly se zákonitosti stavby literárního artefaktu a vývoje této umělecké řady. Vhodným a výhodným prizmatem, jímž se nahlížel vývoj literatury, se stával literární žánr. Komparativně pojímaná genologie se tak v jisté vývojové fázi, u nás zejména v 60.-80. letech, stávala realizační plochou snah o eliminaci tlaků, které literární vědu přenášely do sféry publicistiky a ideologie. Pro autora této práce byla inspirativní činnost brněnské komparatisticko-genologické školy rozvíjející se na rusistických a slavistických pracovištích, v současné době na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, která vychází z tradic budovaných Frankem Wollmanem a obohacuje je novými přístupy — v tomto smyslu jsou práce představitelů brněnské školy Miroslava Mikuláška, Danuše Kšicové, Jaroslava Mandáta, Jaroslava Buriana a Vlasty Vlašínové, z další generace pak i autora této studie, blízké východiskům české estetiky, literární vědy a slavistiky, jak je reprezentují koncepce Zdeňka Mathausera, Světlý Mathausarové, Vladimíra Svatoně a dalších.

Genologie jako specifická disciplína literární vědy existuje oficiálně až od 30. let 20. století, ale její kořeny sahají v našem kulturním okruhu až do antiky. Žánrové hledisko se však výrazně uplatňovalo i mimo tradiční evropský kulturní okruh (viz F. Tökei: *Genre Theory in China in the 3rd-6th Centuries. Lin Hsieh's Theory of Poetic Genres. Budapest 1971*).

V evropském slova smyslu se genologie vyvinula v podstatě ze tří starořeckých filozofických okruhů, z nichž ostatně rostla i sama estetika: z kosmologie a kosmogonie, jak se projevovaly u pythagorejců, z teorie lidské činnosti (techné), jak se realizovala u sofistů, a z učení o duši (psyché), jak je pěstoval Platón a zejména neoplatonici. Literární druhy primárně reflektují kosmologické pojetí, které implikuje vzájemnou hierarchickou propojenost světa. Proto dávno před Ferdinandem Brunetièrem v sobě obsahují analogii s biologickými druhy, kterou kdysi z pozic imanentních metod kritizoval René Wellek. Aristotelovo pojetí zdůrazňuje techné, tedy stavbu, ale také konstruování žánru, jež pak zdůrazňuje Q. Horatius Flaccus a jeho pokračovatelé a epigoni. V klasicismu technologický aspekt zesílil a dobové poetiky se staly svéráznými „receptáři“, v nichž autoři vlastním příkladem a dovedností (N. Boileau) předváděli druhovou normu. Darwinovská či evolucionistická koncepce literárního žánru jako biologického druhu se tak obloukem vrací ke kosmologickým pramenům estetiky. Nicméně studium literární morfologie, verše, prózy i dramatu, dosáhlo v 19. století a později takového stupně, že dosavadní žánrové výklady již neodpovídaly dynamickému rozvoji žánrového systému, který se od období preromantismu a romantismu nacházel ve stadiu permanentní přestavby.

Potřebu nové literárněvědné subdisciplíny, jak ji formuloval Paul van Tieghem, vyvolalo zejména intenzivní využívání nových metod, které literární věda přejímala především z filozofie a jiných duchovéd (pozitivismus, psychologická metoda Potebňova, W. Dilthey, psychoanalýza Freudova a Jungova) a které otvíraly literární dílo a literární proces nezvyklým způsobem a dosud nevidanými průřezy. Vzrostla tudíž potřeba ukázat literární druhy (žánry) jako svébytné literární a literárněvědné kategorie; literární žánry jsou jediným způsobem existence literatury, právě jimi se realizuje jak tvar literárního díla, tak pohyb literatury jako historického procesu; jejich bytí tedy osciluje mezi statičností, konzervatismem, brzdicími účinky tvaru a jeho dynamikou, pohybem, přestavbou, restrukturalací a transformací. Literární žánry jsou z tohoto hlediska nejen „formami“ literatury, ale také „okénkem“ do literatury, genovou laboratoří, v níž se soustřeďují veškeré klíčové procesy trvalosti a změny.

Předkládaná práce má vyjádřit celistvost žánrové teorie, jež je viděna z komunikativního aspektu textu, autora a čtenáře a jejich součástí. Na počátku stojí proto obecné úvahy následované žánrovými proměnami a souvislostmi žánru, národní literatury a tvůrčí individuality.